

Opponensi vélemény

Kiss Szemán Róbert:

**Szláv Mennyország és Pokol. Ján Kollár és a szláv nemzeti emblematicizmus
magyarországi klasszicizmus és romantika kontextusában**

című MTA doktori értekezéséről

Kiss Szemán Róbert több évtizede a magyarországi szlavisztika és szellemi élet megkerülhetetlen szereplője. Az egyetemi karrier mellett többször kipróbálta magát kulturális diplomáciai szerepkörben is, valamint komoly szerkesztői tapasztalattal is rendelkezik. Bár fő területe a szlovák irodalom kutatása, egyaránt otthonosan mozog a cseh, illetve a magyar kultúra és irodalom területén, valamit – miképpen a benyújtott dolgozat is bizonyítja – nagyon komoly ismeretekkel rendelkezik az általános irodalomelmélet, szlavisztika, szellem-, illetve kultúrtörténet, egyháztörténet, továbbá az irodalomtudományi komparatiztika, az általános tudományelmélet és filozófia területén is.

Ezekre nagy szüksége is volt a szerteágazó MTA doktori értekezés előkészítése során, hiszen azt egy monumentális életműről írta, egy komolyan átalakuló és összetett korszak (reformkor) vonatkozásában. A szerző erre utalt is a dolgozat legelején: *„Olyan korszakról van szó, amelynek kezdetén még egyértelműen kitapinthatóak voltak a magyarországiság alapvető ismérvei, a hungarus-tudat, a latinos és németes műveltség, a Magyar Királyság államkeretébe való természetes tartozás hagyományán keresztül a Habsburg-ház és birodalom iránti lojalitás. Ugyanakkor olyan időszak ez a közép-európai nemzetek életében, amelyben a szóban forgó keretek fellazultak, és az etnikai, a nemzeti és a nyelvi érdekek fokozatosan fölébe kerekedve a magyarországiságnak háttérbe szorították a hungarus politikai, kulturális összetartozás érzését, és átadták helyüket a modern nemzetek kínokkal, traumákkal teli hosszú alakulási folyamatnak... E jelenségek és folyamatok egyik központi alakja Ján Kollár pesti evangélikus lelkész és költő volt, aki szlovák ajkúnak vallotta magát, alapvető műveltségét a magyarországi latin és német tudományosságból merítette, fontos költői és prózai műveit szlovák és egyéb szláv elemekkel gazdagított cseh irodalmi nyelven írta, nemzeti és kulturális hovatartozását tekintve a szlávorságot vallotta sajátjának, politikai szempontból pedig sohasem kérdőjelezte meg a status quo-t – élete végéig hű alattvalóként szolgálta a Habsburg-ház uralkodóit.”* (4-5. o.)

A komoly tudományos és módszertani háttérre azért is volt itt szükség, mert Kiss Szemán Róbert mostani kutatása Ján Kollár teljes életművére irányult, függetlenül attól, hogy „... ezek

az alkotások szépirodalmi, tudományos, vallási vagy egyéb (sokféleségük és sok esetben homályos irányultságuk miatt nehezen lajstromozható) céllal íródtak-e.” (5. o.) A szerző ugyanis nagyon helyesen még az értekezés legelején kijelentette, hogy a kollári életmű egyszerűen oszthatatlan és olyan szerves egységet alkot, amelyen belül csak nehezen lehet pontosan különválasztani az egyes dimenziókat és aspektusokat.

Ennek alátámasztására megint célszerű egy idézet közzététele: *„Ezért a dolgozatban arra teszek kísérletet, hogy a filológiai teljesség és pontosság igényével egy viszonylag teljes szeletét interpretáljam a kollári életműnek, amely ugyan továbbra is metszet-jellegű marad, ám a teljes életművön alapulva mégiscsak modellértékűnek tekinthető.” (7. o.)* Már most szeretném leszögezni, hogy az értekezés szerzőjének sikerült is teljesíteni a kitűzött célját és egy olyan munkát írt, amely egyedülálló. Sőt, ez nemcsak a magyarországi Kollár-kutatásokra vonatkozik, hanem a tágabb értelemben vett „egyetemes” Kollár-kutatásokra is. Néhány helyen a szerző megalapozott kritikát fogalmazott meg az eddigi kutatásokkal szemben: *„Az alap kutatás hiánya és az anyag földolgozatlanlansága annál jellemzőbb a szlovák és a cseh irodalomtudományi recepcióra, minél nagyobb számban találhatóak a vizsgált műben nem szláv nyelvű (latin, magyar, német, görög és egyéb) források.” (25. o.)*

Ettől függetlenül a dolgozat egyik legfőbb (de messziről sem egyetlen) erőssége annak a korabeli magyarországi és azon belül különösen pesti kulturális, szellemi és politikai közegnek a bemutatása, amelyben megszületett a kollári életmű. Erre (ebben a formában) igazából rajta kívül csak kevés Kollár-kutató lenne alkalmas. A szerző ugyanis egyformán otthonosan mozog a korabeli magyarországi (még nem feltétlenül magyar) és pesti történeti kontextusban. A keresztény vallási és kultúrtörténeti vonatkozások és áthallások sem állnak távol tőle. Gazdasági hasonlaltal élve ebben az esetben szerencsésen találkozott a kereslet és kínálat. A doktori értekezés központi fogalma a szláv nemzeti emblematizmus. A kiindulópont megértéséhez Kiss Szemán először megadta az embléma fogalmát: *„Az embléma a reneszánsz és barokk kor irodalmának szöveges és képi elemeket ötvöző műfaja volt, amely egyúttal fontos didaktikai üzenetet is közvetített. A szöveges és képi elemek ötvözésével hatékonyabb módon igyekezett eljuttatni üzenetét a befogadóhoz.” (61. o.)*

Az emblematizmus fogalom megalkotásáról a szerző a következőket írta: *„A fogalomhoz oly módon jutottam hozzá, hogy áttekintettem azokat a 18. század végén és 19. század első felében keletkezett cseh és szlovák nyelvű tudományos, publicisztikai, politikai, irodalmi, néprajzi stb. szövegeket, amelyek a modern cseh és szlovák nemzet kulturális kánonjának gerincét alkotják. E szövegek corpuszt vizsgálat alá véve arra a megállapításra jutottam, hogy annak legfontosabb*

tematikai egységei minden kétséget kizáróan a saját nemzetéhez rendelkező javak katalogizálása és bemutatása volt, valamint ugyanezen javak más nemzettől való elperlése.” (62. o.)

De a szerző mit is nevezett végül emblematizmusnak? *„E rendszer történetiségében való kialakulását és formálódását, belső szerkezetét, az azt alkotó paradigmasorokat összefoglalóan nevezem tehát nemzeti emblematizmusnak, amelyen belül megkülönböztethető a szláv nemzeti emblematizmus. A nemzeti emblematizmus tehát a nemzeti ébredés korszakának azon diszkurzív tere, amelyet a modern polgári nemzetek megteremtésének igénye és feladata hívott életre, és ahol a kultúra, a tudomány, a politika és a közélet valamennyi jele rendszerszerűen a nemzetre vonatkozik. A nemzeti emblematizmus mint olyan ennél fogva magában foglal minden olyan közlést és információt, amely az újonnan megképzendő modern nemzet nyelvére, kultúrájára, tudományos életére, történelmére, társadalmi berendezkedésére stb. vonatkozik, és legfontosabb célja a modern nemzeti nyelv, kultúra, intézményrendszer, állam stb. megteremtése volt. A 19. század első feléhez tartozó nemzeti emblematizmus értelemszerűen nem léphet ki a prepozitivistá tudományosság területéről, ami azt jelenti, hogy a reneszánsz filológia, a barokk tudományosság, a felvilágosodás-kori racionalizmus és a romantikus történettudomány eredményeinek felhasználása és alkalmazása egyaránt jellemzi...” (62-63. o.)*

Ehelyütt szeretnék kiemelni néhány további igen jól sikerült és innovatív részt a dolgozatból. Ilyen például a kollári „exodusok” bemutatása. Ez alatt a szerző a korábbi közegéből, illetve meghatározottságából való kollári kivonulást, az attól való eltávolodását és a más minőségbe való érkezését értette, legyen szó a tanulását nem támogató családjától való elfordulásáról, a szlovák gyülekezet alapításáról az eredetileg többnyelvű pesti evangélikus egyház alapján, vagy a szlovák kulturális-szellemi entitásnak a korábban egységes magyarországi keretből való képzeletbeli kiszakításáról.

Szintén sikeresnek érzem a magyarországi latin műveltség, illetve művelődés különböző rétegeinek szerző általi bemutatását. A szerző ezt azért érezte fontosnak, mert *„A klasszicizmus előszobájában az ókori auktorok azon ismerői és olvasói toporognak, akik reneszánsz és a barokk szemüvegen át szemlélik ezt a kultúrát.” (49. o.)* Kiss Szemán Róbert itt három fontos előzményt, meghatározó tényezőt azonosított be: az olasz neolatin kultúrát, amely meghatározta a 18. századi magyarországi szellemi élet drámai, epikai és lírai arculatát, továbbá az iskolás latin műveltséget (azaz „deákosságot”), valamint a 17. századi francia „aná”-kat, *„... amely gyűjtemények összeállítójuk nevének és az „ana” képző kombinációjával kapták a címüket. Tartalmukat tekintve különböző elmefuttatások, kivonatok voltak bennük*

olvashatóak.” (54. o.) A régi Magyarországon tehát a latinitás nemcsak öröklött műveltség volt, hanem „*az ország egységének és hungarus-tudat kifejezőségének fontos eleme is volt.*” Ebből, a latinos és németes műveltségű Kollár számára nagyon jól ismert közegből történik a főhős egyik fontos említett „exodus”.

Kollár az élete jelentős részét a reformkori Pesten élte le, amely ugyan (1848-ig) még nem volt hivatalos fővárosa az országnak, de már meghatározó szellemi és oktatási központnak számított. Ez a központ nemcsak a születőben lévő magyar nemzeti mozgalom számára volt fontos, hanem párhuzamosan a magyarországi szlovákok, szerbek, horvátok és mások számára is. A szerző plasztikusan mutatta be Kollár pesti szellemi és társadalmi integráltságát.

Kissé hiányosabban mutatta viszont be Kollár korabeli politikai kötődéseit, nézeteit, orientációs pontjait. Itt nem arról van, hogy mindenképpen meg kellene haladni Kollár részben apolitikus és Habsburg-lojalista dimenzióját, minőségét, illetve az erről alkotott későbbi képet. A dolgozat komplexitásán viszont mindenképpen tovább lendített volna a magyar nemzeti mozgalom belső dilemmáihoz való kollári viszonyulásának a bemutatása. A szerző néhány ponton utalt Széchényi Istvánra, de a magyar szellemi élet belső rezdüléseire már kevesebb figyelem jutott, pedig valószínű, hogy Kollár tisztában volt a Széchényi és Kossuth közötti nézetkülönbségekkel is. Annál is inkább, mert Kossuth a kollári időszak végén már jelen volt a városban.

Tény, hogy Kollár alapvetően az evangélikus, szláv és városi közegben mozgott, de a politikai eseményeket, trendeket és személyeket nyilván nem tudta teljesen kiiktatni az életéből és látóköréből. Nem feledhető, hogy pesti pályafutása végén Kollár már nemcsak a szláv értelmiség számára volt szimbólum, hanem a magyar érzelmű pesti ifjúság és több politikus számára is. Egyes források szerint 1848-ban például „macskazenét” kapott a pesti magyar ifjúságtól. Az 1849. évi Pestről való távozása sem volt véletlen.

Kiss Szemán Róbert egyébként a 60. oldalon kitért Kollárnak a politikai radikalizmussal (bármit is jelentsen ez a fogalom) szembeni elutasító magatartására és a dinasztia iránti lojalitására, de ez a problematika talán még megérdemelt néhány sort vagy akár egy-két új bekezdést. A szerző itt a lábjegyzetapparátusban főleg V. Jirát írására hivatkozik.

Bár a szerző sokat foglalkozik Kollárnak a további szlovák gondolkodóhoz való viszonyával, a budai, illetve pesti Martin Hamuljak körül kialakult csoporthoz való viszonyulása még mindig kicsit rejtve maradt az értekezésben. Nem szabad elfelejteni, hogy e kör jelentős részét az északi születésű (főleg Árva megyei) és római katolikus vallású közhivatalnokok alkották, akikhez

Kollárnak valahogyan ki kellett alakítania saját viszonyát. Ő ugyanis egy teljesen más közegből érkezett. Erre a témára esetleg a szóbeli védésen még ki lehetne térni.

A katolikus-protestáns kapcsolat szintén a szlovák irodalom- és művelődéstörténet „örökzöld” témája. Kollár esetében ez annál érdekesebb, hogy német egyetemen nevelkedett hithű protestáns és evangélikus lelkész volt. Közben a szerző helyesen jegyezte meg, hogy ez a determináció nem akadályozta meg főhősét abban, hogy a szláv mennyország benépesítése során meglehetősen ökumenikus módon járjon el: *„Ebben a részben Kollár, mint oly sokszor más esetben is, félreteszi protestantizmusból fakadó bármiféle ellenérzését a más felekezetbeli szlovákokkal szemben; az alább felsorolt személyek az égi sátorban a legnagyobb békességben és nemzeti egyetértésben élnek egymással.”* (199. o.) Igaz, a katolikus nyelvújító Anton Bernolákkal szemben Kollár nem volt ennyire megértő, de ő nem illett bele Kollár nemzeti-nyelvi koncepciójába.

A benyújtott MTA doktori értekezés szerteágazó, részletes, sokoldalú és helyenként egészen aprólékos képet fest a kollári életműről és annak háttérül szolgáló korszakról. Az utóbbit politikátörténetileg magyarországi *reformkornak* nevezzük, kultúrtörténetileg pedig irodalmi *klasszicizmusnak, illetve (pre)romantizmusnak*. Közben az olvasó megismerkedik az evangélikus egyházközösségek belső életével, az intézményi keretek megszervezésével, a lelkészi utánpótlás különböző technikáival, továbbá a multietnikus nagyváros társadalmi, tudományos, politikai kapcsolataival stb.

Egy fontos szempont, réteg vagy dimenzió bemutatása mégis hiányzik, pedig olyan tényezőről van szó, amely nélkül csak nehezen lehet megérteni a korabeli Magyarországon belül zajló politikai és társadalmi folyamatokat. Sőt, e szempont a korabeli szlovák társadalomépítés és művelődéstörténet számára is kulcsfontosságú volt. A nagylétszámú, közben a korban tömegesen elmagyarosodó északi köznemesség átalakuló identitásának problematikájáról van szó.

A polgárosuló népi környezetből érkezett Kollárnak személyesen ugyan nem volt sok köze ehhez a privilegizált réteghez, de olyan régióból származott, ahol ez a társadalmi csoport fontos szerepet játszott. Ezen kívül a születőben lévő szlovák nemzeti mozgalom, amelynek sok tekintetben éppen Kollár teremtette meg az ideológiáját és szimbolikus panteonját, már akkor kezdett szembesülni e réteg elfordulásával és a magyar nemzeti táborba való átvonulásával. Ez komoly problémákat okozott a szlovák nemzeti mozgalomnak. Nem kizárt, hogy Kollár gyengébb magyar nyelvtudásának (legalábbis a némettel és latinnal összevetve) és általában

véve a kevésbé intenzív magyar kulturális kapcsolatainak, illetve a születőben lévő magyar nemzeti történeti romantikus ideológiához való negatív viszonyulásában éppen ez a szempont játszott fontos szerepet. A szlovák nemzeti mozgalom szereplői között ugyanis egyáltalán nem volt mellékes, vagy elhanyagolható ez a származási szempont.

A kismemesi háttérű szlovák alkotók, illetve aktivisták (például Jonáš Záborský, Ján Kalinčiak, Štefan Marko Daxner stb.) általában – akár tudatosan, akár ösztönösen – gyakran más attitűdöt képviseltek a magyarországi történeti és politikai mentális keret vonatkozásában, mint a lelkészi, tanítói vagy kispolgári közegekből érkező személyek. Igaz, ez a különbség leginkább a romantikus nemzedéknél tapintható ki, de végső soron Kollár is kortársuk volt, legfeljebb valamivel idősebb volt az előbb említetteknél.

Egyébként az értekezés második felében megtalálható és részletesen bemutatott szláv mennyországbeli és pokolbeli felsorolás is némi támpontot nyújthat ehhez a kérdéshez. Főleg az a rész, ahol Kollár megemlíti a szlovákokkal szemben barátságos vagy legalábbis tisztességes kishonti köznemes, Fejes János alakját, akinek a lábjegyzetben hivatkozott írásai (270. o. 772. láb. és 773. láb.) részben érintették a nemesség és parasztság problematikáját (például lásd *Feješ, J.: Nezemanum zemanstva žadostiwým, Wacov, 1812*). De nyilván másutt is utána lehet nézni ennek a kérdésnek.

Kiss Szemán Róbert Kollár személyét és életművét értelemszerűen igyekezett elhelyezni a különböző szláv nemzetek és kultúrák kontextusában. A legtöbb figyelmet a szerző nyilván Kollár cseh és szlovák vonatkozásainak szentelte, de nem feledkezett meg a délszláv dimenzióról sem. Igazából csak a bolgár szál hiányzik a kollári életműből, és ezt az értekezés szerzője egy helyen meg is említette. Nem feledkezett meg az orosz kapcsolatokról sem, de Ján Kollár orosz recepciója már hiányzik az értekezésből. Nem szabad elfelejteni, hogy a pesti szlovák lelkésznek önálló egyetemi katedrát először nem a Duna-menti monarchiában kínálták fel, hanem – Bogyanszkij és Pogogyin tolmácsolásában – a cári Oroszországban. (24. o.) Ezt a részt a jelentősége miatt a könyvformában való megjelentetés előtt jó lenne bővebben kifejteni és nemcsak a szimbolikus síkon, hanem a kapcsolattörténeti vonatkozásokban is.

A doktori értekezés előnyének tartom, hogy a szerzője úgymond tudatosan igyekszik „igazságot szolgáltatni” Kollárnak, mint tudósnek, hiszen „*Kollár filológusi tevékenysége az elmúlt másfélszáz év cseh és szlovák tudományos recepciójának a perifériáján helyezkedik el. A probléma kettős abban az értelemben, hogy kollári életmű filológiai vonatkozásai már a tudós életében is megkérdőjeleződtek... Ez az egyik oka annak, hogy a kollári tudományosság ...*

fokozatosan zárójelbe került, majd a 19. század második felében kiszorult nemcsak a tudománytörténeti, hanem az irodalomtörténeti recepcióból is. E kettős körülmény együttállása azzal a következménnyel járt, hogy az irodalomtudományi recepció szint kizárólag a filológiai, régiségtani, nyelvészeti résztől megfosztott irodalmi szövegtudományra irányította a figyelmét, és ezzel beszűkítette, sőt kifejezetten monotematikussá tette annak interpretációs lehetőségeit is.” (177. o.) Kollár valóban sokszor hagyta magát elragadtatni, de az utókor tudósai gyakran megfélemlenek a kollári filológia összetettségéről és nem mindig tudják reálisan elhelyezni őt a korabeli romantikus tudományosság közép-európai kontextusában. (177. o.)

Kiss Szemán Róbert még egy további érdekes és fontos mozzanatra hívta fel a figyelmet, amelyről az utókor hajlamos megfélemleni. A pesti lelkészi pályafutása során Kollár majdnem 18 000 oldalnyi prédikációt írhatott. (70. o.) Ehhez óriási mennyiségű világi és tudományos információra volt szükség, amelyet szorgosan igyekezett is beszerezni. Erről tanúskodik a levelezése, a könyvbeszerzései, kölcsönzései stb. Ezáltal pedig rengeteget tanult. Nyilván – a szerzőhöz hasonlóan – tisztában vagyok azzal, hogy Kollár alapvetően lelkész, költő, szervező és publicista volt, de széleskörű műveltsége és tudományos háttere nem vitatható el tőle. Annak gyökereit az értekezés szerzője három fő forrásban találta meg: a magyarországi latin iskolák által közvetített későreneszansz és a barokk tudományosságában, továbbá a felvilágosodás-kori tudományosságban és végül a korabeli romantikus tudományosságban. (178. o.)

Kiss Szemán Róbert ennek kapcsán helyesen mutatott rá arra, hogy Kollár a romantikus túlzásaival és nemzeti elfogultságaival együtt egyáltalán nem volt kivételes jelenség a maga korában. Sőt, egyik helyen a következőket vetette papírra: *„A filológiai módszer alkalmazásának egyik fontos eredménye az lett, hogy a vizsgálat során számos alkalom kínálkozott arra, hogy bepillantsunk Ján Kollár filológiai műhelyébe, és eloszlássuk számos, ez irányú tevékenységére vonatkozó – gyakorta megalapozatlan véleményyt. Kollár ugyanis korának egyik legjelentősebb régiségtudósának számított, és csupán a pozitivistá tudományosság módszertani térhódításának következtében szorultak háttérbe (természetesen jogosan) a romantikus tudományossághoz kapcsolódó kutatási eredményei.”* Az értekezés szerzője azt is észrevette, hogy *„A kollári életmű egyik legfontosabb sajátossága az átjárhatóság a tudományosság és a művészetek között. A kialakulófélben lévő modern tudományosság (filológia, etimológia, történettudomány) és a res fictae közötti határvonal ugyanis, mintegy az alteritás korából öröklődően, még a 19. század első felében sem volt éles. Ennek következtében imaginárius elemek megléte valószínűsíthető a kor tudományosságában és fordítva, a tudományosság (is) helyet kaphat a műalkotásban.”* (127. o.) A műnemek, a

műfajok és a nyelvek közötti kollári átjárhatóságot az értekezés szerzője összefoglalóan szinkretizmusnak nevezte.

A végén néhány, a dolgozat értékét valóban nem rontó technikai megjegyzés. A szerző például nem volt mindig következetes, amikor az egyes évtizedeket említette. Előfordult ugyanis, hogy néhány helyen szóval írta ki a számot, másutt az arab számokat használta. Az sem világos, hogy a 29. oldalon a szerző a protestánsokat miért nevezi reformáltaknak? Nem minden esetben világos továbbá, hogy az egyes személyneveket mikor és miért nevezi meg magyar formában, máskor és másutt viszont már szlovákul. Jozeffy szuperintendenst például magyar formában nevezi meg (Jozeffy Pál), pedig itt nyugodtan alkalmazható lenne szlovák verzió is: Pavol Jozeffy, hiszen ő vezette az első szlovák delegációt az uralkodóhoz. A szlovák származású pesti orvost és tanárt ugyanakkor mindkét nyelvi változatban említi meg: Szuhány Márton/Martin Sucháni (319. o.) Mentség gyanánt rögtön hozzá kell tenni, hogy Kollár esetében olyan korszakról volt szó, amikor sokszor még komoly bizonytalanság övezte a névhasználatot.

Kiss Szemán Róbert – talán elmélyült műveltsége és felkészültsége miatt – soha nem volt közismert az egyszerű megfogalmazásokról. Ez különösen igaz akkor, amikor egy bonyolult témával találkozik. Csak egy példa a sok közül: *„A hungarus-hagyományból táplálkozó alteritás és a közép-európai nemzeti kultúrák paradigmaváltásának legfontosabb fenomenjai (a többnyelvűséget fölváltó anyanyelvűséget, a területi jellegű nemzettudat helyébe lépő vérségi és nyelvi összetartozást, a magyarországi kulturális hagyományt nemzeti szempontú széttördelését) az összehasonlító irodalomtudomány eszköztárának fölhasználásával kísérlem meg a maga történetiségében és szerkezeti változásában megragadni.”* (11. o.) Esetleg, ha majd könyv formájában is megjelenik a most opponált értekezés, akkor szerintem célszerű lesz valamivel közérthetőbben fogalmazni.

Összeségében egy jól sikerült, alapos, részben interdiszciplinárisnak is mondható MTA doktori értekezésről van szó, amelynek nyilvános vitára bocsátását mindenképp javaslom. A szerzőnek pedig gratulálok.

Budapest, 2024. június 6.

Prof. Halász Iván DSc.